

Hans van Keken

Lezing '**Ludiek uit de branding**', gehouden 17 januari **1984** op de Jelburg in Baarn

Geachte Aanwezigen,

Zo'n 11 jaar geleden schreef Ad Heerkens, het toenmalig hoofd van de sektor 'Ludische Vorming' aan de Kopse Hof te Nijmegen, een boekwerkje onder de titel 'Ludiek in de Branding'. Die branding dat sloeg op onzekerheid over de vraag wat, zoals Heerkens het noemde, 'de ludiek' diende te zijn. Die onzekerheid bestaat volgens mij nog steeds, ondanks popularisering via suikerzakjes, koffiemelkpoederzakjes, brochures en wervingsfilm. Onzekerheid, wel te verstaan, voor wat betreft de inhoud van 'het ludieke' of te wel 'het ludische'. 'Het ludieke' staat derhalve nog steeds in de branding. Er is aanleiding genoeg in deze tijd om het daar eindelijk eens uit te halen. 'Ludiek uit de branding', zo wil ik deze lezing dan ook nader betitelen. Maar verwacht u niet teveel. Het weinige dat ik kan en zal doen is de geschiedenis van het gebruik en de betekenis van het woord 'ludiek' volgen. Daaruit wil ik -op enigszins speelse wijze- afleiden hoe wij hier op de Jelburg uit de branding kunnen geraken voor wat betreft 'het ludieke' in de opleiding.

1. Huizinga's ludiek: de Homo Ludens

Het is Huizinga geweest, onze internationaal beroemde cultuurfilosoof, die het woord 'ludiek' in het Nederlands heeft geïntroduceerd. Het in oorsprong ontlenend aan het Franse woord 'ludique' gebruikte hij het in zijn in 1938 geschreven boek Homo Ludens. Het woord 'ludiek' had Huizinga, volgens zijn eigen toelichting (Huizinga, p XII) , nodig om op een neutrale wijze het speelse element van de cultuur aan te kunnen geven. 'Ludiek' betekent bij hem dan ook: het - karakter –van-spel-dragend. Het lijkt mij hier niet de plaats om daarover uit te wijden, daarom kort het volgende. Zo'n achttal kenmerken onderscheidt hij aan het spel. Tezamen leveren die mij een beeld op van het spel als een vrijplaatsgebeuren binnen de cultuur. Een gebeuren met een eigen orde, veilig afgeschermd van de werkelijkheid door allerlei begrenzungen, met -in zekere zin- een eigen goed en kwaad, waar en onwaar; los derhalve van de belangen van het gewone, het dagelijks leven. En de mens die het speelt, dát is de homo ludens.

Huizinga vindt spel erg belangrijk. Volgens hem kan echte cultuur niet bestaan zonder 'het ludieke' (Huizinga, p 305). In zijn ogen is cultuur in zekere zin spel; iets wat gespeeld wordt (en derhalve niet alleen taak of opdracht). Het stemt Huizinga dan ook niet vrolijk te moeten vaststellen dat 'het ludieke' van de cultuur zijns inziens vanaf de 19e eeuw in toenemende mate is verdwenen, en daarmee ook hij die het speelt, de homo ludens (Huizinga, p 298). Toch zag Huizinga wel lichtpunten in zijn tijd voor wat betreft 'het ludieke' in de cultuur. Met name wijst hij op de opkomst van de padvinderebeweging -de padvinderij beschouwde hij als een opvoedkundig spel- (Huizinga, p 279).

Maar laten we ons door dit voorbeeld niet teveel afleiden. Anno 1984 kunnen we hier op de Jelburg toch niet gaan opleiden tot akela's en hopmannen om door de branding te komen. Versta ik Huizinga goed, dan brengen we 'het ludieke' uit de branding door het te zien als het doen weder opstaan van de homo ludens; door mensen op te leiden tot 'Constanten in het kwadraat'. Voor diegenen voor wie dat niet weten: Constant dat was Constant Nieuwenhuys, de man van New Babylon, de aanzetter tot opstand van de homo ludens. (Zie Constant)

2. Ludiek: een *New Babylon*

In het woordenboek 'Signalement van Nieuwe Woorden' uit 1975 staat bij het trefwoord 'ludiek' onder andere: "Lichtvoetig, speels. Vooral gezegd van protestakties e.d. In de nieuwe (protestactie, HvK) betekenis maakte de term vooral opgang doordat de Provobeweging haar ging gebruiken." Ik kan nooit nalaten om dergelijke woordenboekbeweringen te controleren. Welnu, wat bleek. Strikt genomen is het juist wat er in dat woordenboek staat. In het blad Provo komt het woord 'ludiek' inderdaad voor; zij het spaarzaam, en niet zoals in het boek 'Signalement van Nieuwe Woorden' is gesuggereerd ter aanduiding van de eigen akties, de provocaties. Die zijn namelijk de hele Provotijd door 'happenings' genoemd en niet ludieke acties of iets dergelijks (Hofland, p 139, 142; zie ook Ellenbroek p 66).

Van belang is het voor ons om na te gaan hoe en in welke betekenis het woord 'ludiek' in het blad Provo terecht is gekomen. In het *niet* in beslag genomen nummer 4, gedateerd 28 oktober 1965 valt het woord 'ludiek' bij het introduceren van de 'New Babylon ideeën' van Constant Nieuwenhuys. Waar sloeg dat 'ludiek' op? Ik citeer uit een artikel geschreven door de Provo van het eerste en laatste uur, Roel van Duyn:

"New Babylon wordt de ambiance totale van de homo ludens; de homo ludens is het nieuwe menstype uit de geautomatiseerde wereld. De geautomatiseerde wereld zal veel vrije tijd laten; in die vrije tijd maakt de mens in kollektieve creativiteit zijn eigen nederzetting; die nederzetting in model noemt Constant: 'New Babylon'; New Babylon is de omgeving voor een nieuw menstype; het mens type heet 'homo ludens'; deze homo ludens ontwikkelt zich in de bevrijde tijd; zijn tijd is bevrijd door de automatisering; 'à nous la liberté, après nous la liberté' de automatisering verlost de mens van de slavernij, van de dwang tot nuttigheidshandelingen; zijn wereld bouwt het ludieke menstype spelend; die wereld noemt Constant 'New Babylon'."

Het 'ludieke' sloeg derhalve op: een spelend bezig zijn, niet op nuttigheid gericht, bouwend aan een nieuwe wereld: New Babylon. Wat we hieruit kunnen leren is, dat we beloftevol moeten koersen om uit de branding te geraken; dat wil zeggen, we dienen op te leiden tot een nieuw, niet op nuttigheid gericht, menstype: de homo ludens. En dat niet alleen; ik gaf het al eerder aan, de studenten dienen uitdragers te worden van het 'homo ludens idee'. Evenals Constant Nieuwenhuys en sterker nog (vandaar 'Constanten in het kwadraat') aanzetters tot (weder)opstand van de homo ludens. Daar dient 'het ludieke' in de opleiding hen toe te inspireren, zo geraken wij uit de branding. Terzijde: de bron van de 'New Babylon ideeën' van Constant Nieuwenhuys, het zal u duidelijk zijn, het boek Homo Ludens van Huizinga.

Uit het blad Provo nummer 9 van 12 mei 1966, zo'n half jaar later derhalve, blijkt dat de Provo's het woord 'ludiek' ten eigen baten zijn gaan aanwenden. Dat wil zeggen wat hen voor ogen stond, werd mede nader met het woord 'ludiek' aangeduid. Zo is in het openingsbericht van dat bewuste nummer sprake van 'een ludieke orde'.

I AM AN ENEMY OF THE STATE

"Bij het Lieverdje zijn de happenings geen happenings meer. Happenen wij? Voordat we ook maar iets creatiefs kunnen doen slaat de politie al toe en worden wij gekonfronteerd met de meest geestdodende omgeving: wachtlokalen en politiecellen. Happent de politie? Zij reageert volstrekt automatisch en slaat door haar politiek en overmatig geweld de happenings in de vernieling. Kennelijk is toen een opwarmingsperiode begonnen. Op Koninginnedag was het

weer raak. Aanvankelijk ging het leuk, de provofeesten 's middags door de hele stad wekten veel enthousiasme. Voor al het Provonadu-orkest bij het Lieverdje, de wedstrijd rookbomgooien op de Dam en de verkiezing van Larissa Korporaal (13 maanden) tot Miss Provo 1966, lieten zien dat een ludieke orde goed mogelijk is. Maar 's avonds bij het Lieverdje, luchtte de politie zijn gevoelens die zich de hele dag hadden opgekropt. Op bovenstaande foto ziet u hoe een provomeisje eerst door rechercheurs bijna werd uitgekleed en vervolgens werd afgeranseld. Daar had het meisje ook wel aanleiding toe gegeven; ze droeg een speldje "I am an enemy of the State".

3. Ludiek in de branding

Inmiddels zijn we met het woord 'ludiek' aangeland in 1973. In dat jaar verschijnt namelijk het al eerder genoemde geschrift van Ad Heerkens 'Ludiek in de branding'.

Wat hield 'de ludiek' in? En waarom stond het in de branding? Volgens Heerkens is met 'de ludiek' nooit iets anders bedoeld dan een middel, en wel een middel om tot uitdrukking te brengen wat je beleeft. Een middel ook om bij jezelf mogelijkheden te ervaren waar je je nog niet bewust van was. Een middel, tenslotte ook, om in contact te komen met anderen. Dat middel was volgens Heerkens:

"Het vorm en gestalte geven aan een idee, een gevoel, een beleving dan wel een voorstelling in vrij – expressieve zin, waarbij klank, kleur, materie, woord en gebaar als media worden aangewend." (Heerkens, pag 1)

Wat er gebeurde was, dat men het 'vrije' van het 'expressieve' letterlijk is gaan nemen en daarmee geraakte 'de ludiek' in de branding. Want wat was het voordat deze ontwikkeling plaatsvond? Heerkens meldt voor het ludisch (genoemde) vak muziek, dat de leerlingen 75 liedjes goed moesten kunnen zingen en deze zowel met behulp van zelf vervaardigde instrumenten kunnen begeleiden, alsook kunnen meespelen met grammofoonplaatjes die harmonisch op die liedjes aansloten (bedenk wel, dit waren eindexameneisen). Wat tastte dit lesprogramma aan, dat zoveel duidelijkheid en zekerheid bood voor student en docent? Om heel kort te gaan, de democratisering bracht de twijfel. Op plenums -zo schrijft Heerkens eerlijk- klaagden de studenten dat zij zo goed als niet aan enige vorm van creativiteit toekwamen. 'De ludiek' geraakte waarlijk in de branding, want de democratische structuur stond niet toe dat de studenten onbeluisterd bleven. De zekerheid van het oude '75 liedjes repertoire etc.' verviel. De studenten gingen op zoek naar eigen (uitings)vormen en de docenten naar andere beoordelingsnormen.

Uit dit stukje verleden te leren dat we 'de ludiek' uit de branding kunnen krijgen door weer een vast en beperkt repertoire in te voeren, zou dwaasheid zijn. Bovendien is 'de ludiek' volgens Huizinga niet aan banden te leggen. Laten we daarom verder gaan.

4. Muzisch/ludisch

Zoals u allemaal meer dan genoegzaam weet, is de Jelburg een 'muzisch/ludisch edukatieve' opleiding. Die combinatie 'muzisch/ludisch' schijnt -naar mij is verteld- uit een kompromis te zijn voortgekomen. In Mikojelverband ging men samenwerken. Heette het op de Kopse Hof

'de ludiek' of ook wel 'ludisch', op Middeloo hechtte men waarde aan de benaming 'muzisch'. Het compromis bestond eruit beide aanduidingen tegelijk zonder enig onderscheid te hanteren. Dat laatste blijkt o.a. uit de Nota Mikojel '78 (voor zover ik weet de eerste gezamenlijke geloofsbelijdenis van de Mikojelscholen).

Is 'muzisch' hetzelfde als 'ludisch'? In 1964 is over deze vraag al eens een polemieek gevoerd in het tijdschrift 'Kunst en Opvoeding'. Van der Steen, de man die waarschijnlijk de eer toekomt als eerste te hebben getracht enige duidelijkheid in de terminologie te scheppen, zag aanvankelijk geen onderscheid tussen 'muzisch' en 'ludisch' (Van der Steen, Kunst en Opvoeding, maart 1964). Ten Have daarentegen was van mening dat er wel degelijk onderscheid tussen beide gemaakt moest worden. Ten Have:

"Homo Ludens is: de spelende mens. Ludische vorming is derhalve vorming van de mens als spelend wezen, en staat naast vorming van de mens als arbeidend, werkend wezen." (Ten Have, pag 5)

Deze uitspraak licht Ten Have nader als volgt toe:

"Ludische vorming laat zich derhalve niet plaatsen in de reeks van activiteiten die vorming beogen van de diverse menselijke functies en kwaliteiten: zijn kunstzin, zijn intellect, zijn moraliteit etc." (Ten Have, pag 6)

Wat volgens Ten Have wel kan, dat is dat binnen die activiteiten ludische vorming plaatsvindt. Zo kan bijvoorbeeld de activiteit muzische vorming (waarmee hij de kunstzinnige vorming bedoelde) zowel in de sfeer van het spel als in de sfeer van de arbeid plaatsgrijpen. Met andere woorden -en dat was dan ook Ten Have's conclusie- 'muzisch' kan samengaan met 'ludisch', maar dat hoeft niet zo te zijn. In zijn reactie hierop geeft Van der Steen Ten Have gelijk. 'Muzisch bezig zijn' behoeft niet 'ludisch' te zijn, zo zegt hij hem na. Maar daar waar -zoals Van der Steen het noemt- geflirt wordt met de muzen, en dat gebeurt zijns inziens in de vrije expressie, daar is het 'muzisch' wel 'ludisch'. Daarentegen bij 'trouwen met de muzen' (kunst) of alleen maar 'kijken naar' (kunstbeschouwing) is niet zonder meer sprake van 'ludisch', aldus Van der Steen (Van der Steen, Kunst en Opvoeding, november 1964, pag 9).

Het zal u duidelijk zijn, na het voorafgaande als u tenminste de mening van Van der Steen deelt- willen wij naast 'ludisch' ook 'muzisch' uit de branding geraken, dan dienen we 'te flirten met de muzen'. Kortom vrije expressie te bedrijven en ons niet in te laten met de kunst of de kunstbeschouwing.

5. Ludiek publiek

Vanwege ons onderwerp 'ludiek', lijkt het weinig van belang op te merken dat Nederland ook wel eens duidelijk niet 50 jaar achterloopt. Dat klopt. Maar er steekt meer achter deze opmerking, dat zult u begrijpen. Ik doel er namelijk mee op 'de happenings'. Zeker, het begon allemaal in de Verenigde Staten, in 1959. Happenings werden aldaar gebracht als een kunstgebeuren, een kunstuiting. Het waren evenwel de anti-rookmagiër Robert Jasper Grootveld en wat later de Provo's, die Nederland in de wereld deden vooroplopen door de happening, los van enige kunst, in het openbare leven, op straat te brengen.

Het is via deze weg: kunsthappening, cultushappening van Grootveld* en de Provohappenings dat 'het ludieke' publiek werd. Heden ten dage zelfs in die mate dat -zoals

nog zal blijken- elke actie van hoog tot laag geplaatsten, die een onverwacht en officieus karakter draagt, de aanduiding 'ludiek' krijgt. 'Het ludieke' lijkt daarmee zonder meer uit de branding te zijn geraakt; 't is immers gemeengoed geworden.

Leek de benaming 'ludiek' voorbehouden aan acties van niet tot het establishment behorende lieden, de huidige tijd kent geen onderscheid. 'Het ludiek heeft zoals reeds gezegd in alle maatschappelijke regionen erkenning gekregen: "tot' in de hoogste officiële kringen kan men zich tegenwoordig een ludieke zijsprong veroorloven", aldus H.J.A. Hofland recentelijk (Hofland, pag 141)**. Hij zal hierbij ongetwijfeld gedacht hebben aan het bericht in De Volkskrant van 14 mei 1983, waarin vermeldt staat dat de commissarissen van de koningin van Friesland en Groningen, te weten Wiegel en Vonhoff, "ludieke akties" hebben gevoerd inzake een provinciale grenskwestie ('t kwam neer op het planten van vlaggen en het spelen van regionale hymnen). Trouwens, zelfs officieren van justitie verwerken tegenwoordig het woord 'ludiek' in hun strafvordering. Eén uit Maastricht althans, geciteerd in De Volkskrant van 22 september 1983, stelde dat: " ... de affiches (bedoeld is de door de jeugdbeweging KWJ vervaardigde affiches met 'jat bewust' erop, HvK) in de ogen van het Openbaar Ministerie aanzetten tot diefstal of het nu ludiek bedoeld is of niet".

Ludiek -zo leer ik ook uit het meest recent gebruik ervan- dat is: op een speelse wijze met ernst omgaan in alle serieusheid. Om het even of die ernst nu de kunst (DADA) (Galen Last, p 86), de openbare orde (Provo), de officiële regels (Wiegel, Vonhoff), het eigendom (de KWJ) of de cultuur (Huizinga) is.

* Cultushappenaar: Grootveld maakte van zijn happenings rituele gebeurtenissen, vandaar de benaming cultus. Overigens happenings als onder deel van een cultus (het anti-rook gebeuren ritueel aan de man gebracht) is 'ludiek' in optima forma naar de maatstaven van Huizinga. Juist in de cultus zag laatstgenoemde vooral 'het ludieke'. (Huizinga pag 21 e.v.)

** Nota bene: terzelfder tijd meldt Willem Ellenbroek in een Fodorcatalogus dat het woord 'ludiek' allang uit het spraakgebruik zou zijn verdwenen (Ellenbroek, pag 76).

Nawoord

6. Ludisch opgedoekt

Het is mijn persoonlijke mening dat de aanduiding 'ludisch' opgedoekt dient te worden. Ik heb daar een speciale reden voor. Tijdens mijn onderzoek naar het gebruik van de woorden 'ludisch' en 'ludiek' viel het mij op dat de aanduiding 'ludisch' in het normale maatschappelijke taalverkeer niet voorkomt.

Blijkbaar leeft deze term alleen in het onderwijscircuit. Daarbij komt, dat mensen uit dat circuit als Ad Heerkens en de samenstellers van de nota Mikojel '78 (voorstellen voor nieuwe leerplanrichtlijnen) weinig boodschap hebben gehad aan 'het ludieke' dat zich in onze samenleving heeft afgespeeld. Althans naar Contant Nieuwenhuys, de Provo's en happenings is niet verwezen als ze over 'ludiek' schrijven. Misschien moeten we een en ander als een aanwijzing zien dat het onderwijs zich niet veel aan de rest van de samenleving gelegen laat liggen, zich er van afscheidt.

Ludiek uit de branding? Herstel de band met de samenleving, schaf de aanduiding 'ludisch' af. Gebruik het nergens meer op of in: niet op suikerzakjes, koffiemelkpoederzakjes, niet in brochures en ook niet in de wervingsfilm.

Dank voor uw aandacht. Hans van Keken

(docent sociologie, aan de afdeling Creatieve Therapie van de Jelburg, Baarn)

Geraadpleegde Literatuur

Beeren, Wim A.L. e.a. (1976) *Actie*, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage. Rotterdam: Museum Boymans- van Beuningen.

Boehmer, Konrad en Ton Regtien (1970). *Van Provo tot Oranje Vrijstaat*. Sun, SUA, Nijmegen, Amsterdam/Nijmegen: Sun,SUA.

Buikuizen, W. (1966). *Achtergronden van Nozem Gedrag*. Assen: Van Gorum.

Nieuwenhuys, Constant (1969). *Opstand van de Homo Ludens*. Bussum: Paul Brand.

Davidson, Steef (1981). *De kunst van het protest, the art of protest. Posters 1965 - 1975*. Haarlem: In de Knipscheer (i.s.m. Stedelijk Museum Amsterdam).

Ellenbroek, Willem (1982) "Het magisch centrum": in *catalogus Amsterdam 60/80*, twintig jaar beeldende kunst/twenty years of fine arts, pp 63 -80, uitgave FODOR museum.

Galen Last, H.(1975). *Van Nietzsche tot nu. Cultuurgeschiedenis van deze eeuw*. Groningen: Wolters Noordhoff.

Have, T.T. ten (1964). "Over de terminologie op het terrein der muzische activiteiten". in: *Kunst en Opvoeding*, pp 5-8, juni 1964.

Hazeu, Wim (1972). *Wat niet mocht*. Amsterdam: De Harmonie.

Heerkens, Ad (1973). *Ludiek in de branding*; Nijmegen: maart 1973; interne uitgave Kopse Hof.

Hofland, H.J.A. (1983). *Een teken aan de wand*. Album van de Nederlandse samenleving, 1963 – 1983. Amsterdam: Bert Bakker.

Huizinga, Johan (1938). *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur*. Haarlem: Tjeenk Willink.

Internationale situationiste (1972) 1958 - '69. Amsterdam: Van Genneep.

Jongh, Aad de (1966) *Provo, Een jaar provoactiviteiten*. Rotterdam: Kerco.

Keken, Hans van (1983) *De muzisch-ludische identiteit van de Jelburg*. Interne nota Jelburg, juni 1983.

Kraemer Paul(1977) *De zestiger en zeventiger jaren. Beweging & Tegenbeweging*. DIC map 65, Amersfoort: De Horsting.

Mulisch, Harry (1966) *Bericht aan de rattenkoning*. Amsterdam:De Bezige Bij.

Provo no's 1 t/m 15 (juli '65 t/m maart '67).

Reimsma, Riemer (1975) *Signalement van nieuwe woorden*. Amsterdam/Brussel:Elsevier.

Steen, Jac. van der (1964) “Waar hebben we het over, terminologische spraakverwarring op het terrein der muzische activiteiten”; in: *Kunst en Opvoeding*, maart 1964 (pp 4 t/m 9).

Steen, Jac. van der (1964) “Waar hebben we het over, reactie op reacties”; in: *Kunst en Opvoeding*, november 1964.